

Keşf-i Kadîmden Vaz’-ı Cedîde

İSLÂM BİLİM TARİHİ VE FELSEFESİ

F

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR

Ali KARAKAŞ

Mustafa ÖZTÜRK

Sıracettin ASLAN

DİVAN
Kitap

ISBN 978-605-4239-83-2
Yayınevi Sertifika Numarası - 14320

F

Keşf-i Kadımden Vaz'-ı Cedide İSLÂM BİLİM TARİHİ VE FELSEFESİ

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR
Ali KARAKAŞ
Mustafa ÖZTÜRK
Sıracettin ASLAN

Kapak Tasarımı ve İç Tasarım Divan Kitap

Baskı - Cilt

Step Ajans Matbaacılık Tanıtım ve Org. Ltd. Şti.
Göztepe Mah. İnönü Cad. No: 78
34200 Bağcılar/İstanbul
Tel: (212) 446 88 46

© DİVAN KİTAP

Bu kitabın tüm hakları "Editörler Kurulu"na aittir.
İzinsiz kopyalanması yasaktır, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.
Kitapta yer alan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

1. Baskı, Divan Kitap, 2019

Kayapınar Belediyesi

Kadim Akademi

İlim Yayma Cemiyeti

*Bu çalışma Kadim Akademi, Diyarbakır İlim Yayma Cemiyeti ve
Kayapınar Belediyesi'nin katkılarıyla hazırlanmıştır.*

DİVAN KİTAP

Tahtakale Mah. Ayçiçeği Sokak
Nu: 8/10 D: 6 Avcılar - İstanbul
Tel: (212) 803 40 42

www.divankitap.com.tr

divan@divankitap.com.tr, divankitap@gmail.com

DİVAN KİTAP, Divan Kitap Matbaacılık Basın Yayın
Dağıtım ve Ajans Hizmetleri Ltd. Şti. yayın markasıdır.

EYYÛBÎ MEDRESELERİ İLE GÜNÜMÜZ DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU MEDRESLERİNİN EĞİTİM MATERYALİ AÇISINDAN MUKAYESESİ

F

Abdulhalim Oflaz
İğdır Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

GİRİŞ

İslâm'da eğitim-öğretim faaliyeti Kur'ân'ın nüzûlü, dolayısıyla Hz. Muhammed'in risâletiyle birlikte başlayan bir fenomendir. Aslında İslâm'dan önce de Hicâz bölgesinde çeşitli eğitim-öğretim faaliyetleri ve bunlara tahsis edilen kurumların olduğu bilinmektedir. Ancak çok basit ve ilkel yöntemlerle yürütülen bu faaliyetlerin, ilk defa Hz. Peygamber'in Medine'de inşâ edilen Mescid-i Nebvî'nin 'Suffa' denilen bölümünü bu işe ayırmasıyla kurumsal bir kimlik kazandığını söyleyebiliriz. 'Suffa'nın, medreselerin ilk nüvesini teşkil ettiği kabul edilmektedir. Burada bizzat Hz. Peygamber eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütmekteydi. Bu konuda bazen sahabeler de yardımcı olmaktaydı. Bu sahabeler arasında Ubâde b. Sâmit, Mus'ab b. Umeyr, Ebban b. Saîd b. Âs ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı sayabiliriz. Yine İslâm'da eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü mekânların başında cami ve mescidler gelmekteydi. Öyle ki mescid ve camiler, bulundukları mahallin eğitim-öğretim faaliyetlerinde bir merkez olarak kullanılmışlardı. Medine'de Mescid-i Nebvî'nin de böyle bir fonksiyonu vardı. Yine Hz. Peygamber'in Medine'de başlattığı eğitim-öğretim seferberliği üzerinden çok geçmeden mevcut eğitim-öğretim mekânları ihtiyacı karşılayamaz duruma geldiler. Buradaki izdihâmı azaltmak için Hz. Peygamber tarafından Medine'nin farklı mahallelerine küttâb denilen mahalle mektepleri açıldı. Aslında küttâblar, İslâm'ın zuhûrundan önce de varlığı bilinen basit mahalle mektepleridir. İslâm'dan sonra da aynı şekilde varlıklarını devam ettiren bu kurumlardan altı tanesinin Hz. Peygamber (a.s.) döneminde Medine'de fiilen faaliyet gösterdiği ve okuma-yazmanın öğretildiği mekânlar olduğu bilinmektedir.¹

¹ Şakir Gözütok, *İslam'ın Altın Çağında İlim*, Nesil Yay., İstanbul, 2012, s. 67.

İlk dönemlerde sadece okuma-yazmanın öğretildiği küttâblarda, daha sonraki süreçte okuma-yazma ile birlikte Kur'ân ve temel dinî bilgiler de öğretilmeye başlanmıştır. Yine zamanla küttâbların müfredatı biraz daha genişleyerek mevcut derslere Arap dili grameri, peygamberlerin kıssaları, hadis dersleri, aritmetik, hat ve aşkî olmayan nitelikte şiirler de eklenmiştir.² Emevîler ve Abbâsîler döneminden itibaren temel eğitim kurumları olarak görev yapan küttâblar zamanla köylerde, kasabalarda ve şehirlerde hemen her mahallede ihtiyaca binâen bir veya birden fazla bulunmuştur. Daha çok erkeklerin devam ettiği ezbere dayalı bir eğitim sistemi olan bu okullar bir nevi öğrencileri daha yüksek bir öğretim kurumu olan medreselere hazırlıyordu. Buralarda eğitim gören öğrencilerden başarılı olanlar medrese eğitimine devam edebiliyorlardı.³ Aslında ilk dönem İslâm toplumunda öğrenciler küttâb eğitiminden sonra, eğitimlerini mescid ve camilerde sürdürüyorlardı. Nitekim İmâm Şâfiî'nin: *Annem beni önce küttâba gönderdi, Kur'ân öğrenmeyi bitirdikten sonra da camiye gönderdi.* sözü de bunu teyit etmektedir.⁴

Zamanla cami ve mescidler, ders halkalarını kaldıramaz bir hal alınca ve buralara ibâdet etmek niyetiyle gelenler gürültüden rahatsız olmaya başlayınca bu mekânların eğitim alanındaki misyonunu medreseler üstlendi. Ancak medreselerin teşekkül tarihiyle ilgili farklı görüşler mevcuttur. Ünlü İslâm tarihçileri İbn Hallikân⁵ ile İbn Adîm⁶ her ne kadar İslâm toplumunda ilk medreseyi kuranın Büyük Selçukluların kudretli veziri Nizâmülmülk olduğunu söylediler de, aslında Nizâmülmülk'ten çok önceki dönemlerde de İslâm toplumunun farklı coğrafyalarında kurulan medrese örneklerine rastlanmaktadır.⁷ Ancak bütün bunlara rağmen medrese denildiğinde akla Nizâmülmülk'ün kurduğu Nizâmiye medreseleri gelmektedir. Birçok medresenin kurulmasına öncülük eden Nizâmülmülk, bu konuda birçok devlet adamına da rol model olmuştur. Bu konuda onu örnek alanlardan biri de ilme ve ilmî kurumlara yaptığı yatırımlarla adından gururla

² Philipp Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, İFAV Yay., İstanbul, 2011, s. 556.

³ Jakob M. Landau, "Küttâb", *DİA*, I-XLIV, TDV Yay., Ankara, 2003, c. XXVII, s. 3-4.

⁴ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 8. Bsk., İFAV Yay., İstanbul, 2010, s. 328.

⁵ Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, I-VIII, Thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut, ty., c.II, s. 129.

⁶ Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed (İbn Adîm), *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, I-XII, Thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty., c. V s. 2498.

⁷ Bkz. Mahmut Dünder, *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, Çıra Akademi Yay., İstanbul, 2017, s. 52-61.

söz ettiren Salâhaddîn Eyyûbî'dir. O da hâkim olduğu bölgelerde birçok medresenin kurulmasına öncülük etmiştir. Öyle ki bu özelliğine matuf olarak *Nizâmülmülk'ten sonra en çok medrese kuran kişi* ünvanına hak kazanmıştır.⁸

A. EYYÛBÎ MEDRESELERİNDE TAKİP EDİLEN DERS MATERYALİ

Fâtîmî devletinde 1169 tarihinde vezâret makamına getirilen Salâhaddîn Eyyûbî, hızlı bir Sünnîleştirme faaliyetine girişti. Bu sebeple birçok medrese açtı. Felsefî ve Bâtînî tartışmaların çok yoğun yaşandığı Fâtîmî medreselerini kaldırarak yerlerine Sünnî inanç sistemini esas alan medreseleri kurdu. Fâtîmî halifesi el-Âdîd'ın kendisine *el-Melikünnâsır* lakabını vermesinden dolayıdır ki onun kurduğu medreseler Nâsiriye olarak tesmiye edilmişti. Bu medreselerde uygulanan eğitim-öğretim müfredatı başta Nizâmiye medreseleri olmak üzere önceki dönem medreselerinde uygulanan eğitim-öğretim müfredatından mülhemdir. Ancak bu dönemde hem Haçlılara hem de Bâtînîlere karşı mücadele yürütüldüğü için fakîhlerin desteğine ihtiyaç vardı ve bu sebeple de medreselerde en çok fıkıh dersleri rağbet görmekteydi. Bu nedenledir ki Eyyûbîler döneminde inşa edilen medreselerde daha çok dört Sünnî-amelî mezhebinden birinin usûl ve furu'u okutulurdu. Bununla birlikte iki ya da daha fazla mezhebin görüşlerini esas alan bir müfredatı takip eden medreseler de vardı. Bu ailenin Şâfiî mezhebine mensup olması nedeniyle de bu dönemde daha çok Şâfiî fıkımını esas alan medreselere ağırlık verilmekteydi.

Sultan Salâhaddîn'den sonraki Eyyûbî hükümdarları da eğitim-öğretime çok fazla ehemmiyet vermişlerdir. Onlar da çok sayıda medrese kurmuşlardır. O medreselerde de Nâsiriye medreselerindeki müfredatın aynısı uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak okutulan derslerde çok fazla bir farklılık bulunmazken okutulan ders kitapları medreseden medreseye farklı olabilmekteydi. Çünkü medreselerde okutulan kitaplar öğrencilerin seviyeleri ve ihtiyaçları göz önünde bulundurularak ders hocaları olan müderrisler tarafından belirlenmekteydi.

Eyyûbî medreselerinde umumiyetle okutulan dersler ve ilgili derslerle alakalı olarak takip edilen kitapların listesi aşağıdaki gibidir:

a. Kırâat. Kur'ân'ı, anlam ve kurallarına uygun okuma şekilleri demek olan *kırâat* ilmi Eyyûbî medreselerinde büyük bir rağbet görmüştür. Büyük kâriflerin yetiştiği Eyyûbî medreselerinde *kırâat* ile ilgili genelde aşağıdaki kitaplar ders kitabı olarak okutulmuştur:

⁸ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti*, 341.

a.1. Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî'nin *et-Teysîr fi'l-Kırâati's-Seb'a'sı*. Bu kitap kırâat-ı seb'a ile ilgilidir.

a.2. Necmeddîn Abdullah el-Vâsitî'nin *el-Kenz fi'l-Kırâati'l-'Aşr'ı*. Bu kitap kırâat-ı 'aşere ile ilgilidir.

a.3. Ebü'l-İzz b. Bündâr el-Kalânî'sinin *İrşâdü'l-Mübtedî ve Tezkiretü'l-Müntehâ fi'l-Kırâati'l-'Aşr'ı*.

a.4. Muhammed el-Cezerî'nin *Tahrîrû't-Teysîr fi'l-Kırâati's-Seb'a'sı*. ile tecvide dair yazdığı *el-Mukaddime el-Cezeriyye fi İlmi't-Tecvîdî*.

a.5. Muhammed el-Kabâkibî el-Halebî'nin *Îzâhu'r-Rumûz ve Miftâhü'l-Künûzu*.

a.6. Kâsım eş-Şâtibî'nin *Hırzu'l-Emânî ve Vechu't-Tehânî'si*. Manzum bir eser olan Şâtibî'nin bu kitabı 1173 beyitten oluşmaktadır. Bu dönemde *kırâat* ilminde en çok başvurulmuş kaynak eserlerin başında gelmekteydi.

b. Tefsir. Kur'ân'ın lafızlarından ayetlerin maksadını anlamaya çalışan bir ilim olarak *tefsir*, İslâm eğitim tarihinin her döneminde olduğu gibi Eyyûbîler döneminde de büyük ilgi görmüştür. Bu dönemde medreselerde en çok okutulan tefsir ders kitapları şunlardır:

b.1. İbn Cerîr et-Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli'l-Kur'ân'ı*.

b.2. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf 'ân Hakâiki't-tenzîli*.

b.3. İbn Mesûd el-Beğavî'nin *Meâlimu't-Tenzîl fi't-Tefsîri*.

b.4. Fahreddîn er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-Ğayb'ı*.

Bütün bu eserler günümüze kadar da en çok rağbet gören ve çok sayıda şerh ve haşiyesi yazılmış olan *tefsir* kitaplarıdır.

c. Hadis. Hz. Peygamber'den itibaren günümüze gelinceye kadar Müslümanların en fazla rağbet gösterdikleri ilim dalı *hadis*'ti denilse yanlış olmaz. Eyyûbî dönemi ilim dünyasında da *hadis* öğretimine büyük önem verilmekteydi. Öyle ki sadece bu ilmin tedrisatının yapıldığı ihtisas medreselerinden *Dârü'l-Hadis* medreseleri açılmıştı. Bu dönemde de her dönemde olduğu gibi *hadis* öğretiminde en çok rağbet gören eserler *Kütüb-i Sitté*'ydi. Yine Mâlikîlerin daha çok kendi mezhep imâmları olan İmâm Mâlik'in *Muvattâ'sını*; Hanbelîlerin de kendi imâmları olan İmâm Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini tedris etmekteydiler.

d. Fıkıh. Bu ilim dalı Eyyûbî medreselerinin eğitim-öğretiminde çok önemli bir yer işgal etmekteydi. Bu dönemde dört Sünnî-amelî mezhebin görüşlerine göre tedrisat yapılırsa da Eyyûbîlerin, Şâfiî mezhebine mensup olmaları nedeniyle bu dönem medreselerinde Şâfiî fıkının ayrı ve ayrıcalıklı bir yeri vardı. Eyyûbî

melikleri içinde Şâfiîlik dışında farklı bir mezhebe mensup olan sadece Melik Muazzam İsmâ'ydı. O, ailesinin bütün tepkilerine rağmen Hanefî olmuş ve Dimaşk'ta diğer Eyyûbîlerin aksine daha çok Hanefî fikhını esas alan medreseler inşa etmişti.

Bu dönemde Şâfiî fikhına dair rağbet gören eserler:

d.1. İmâm Şâfiî'nin *el-Ümmü*'ü, fıkıh usûlüyle ilgili *er-Risâle*'si ve diğer eserleri.

d.2. İbn Yahyâ el-Müzenî'nin *Muhtasaru'l-Müzenî*'si.

d.3. İbrâhîm b. Ali eş-Şirâzî'nin *et-Tenbîh fî Fırû'î's-Şâfiyye*'si.

d.4. İmâm Gazâlî'nin *Kitâbü'l-Vecîzi*.

Bu dönemde Hanefî fikhına dair rağbet gören eserler.

d.5. İmâm Muhammed eş-Şeybânî'nin *el-Câmiu'l-Kebîr*'i.

d.6. Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî'nin *Muhtasaru'l-Kudûrî*'si.

d.7. el-Merğînânî'nin *el-Hidâye*'si.

Bu dönemde Mâlikî fikhına dair rağbet gören eserler:

d.8. İbn Kâsım el-Mâlikî'nin *el-Müdevvene fî Fırû'î'l-Mâlikiyye*'si.

d.9. Abdullah el-Kayravânî'nin *er-Risâle*'si.

Bu dönemde Hanbelî fikhına dair rağbet gören eserleri ise şu şekilde tasnif edilebilir:

d.10. İmâm Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i.

d.11. İbn Hüseyin el-Harakî'nin *Muhtasaru'l-Harakî*'si.

e. Nahiv. Ulûm-i 'Âliye'ye ulaşabilmek ve Temel İslâm ilimleri'yle ilgili kitaplardaki ibâreleri düzgün okuyup anlamlandırabilmek için diğer İslâm ülkelerindeki medreseler gibi Eyyûbî medreselerinde de *nahiv* ilmine oldukça fazla önem verilmiştir. Bu dönemde en çok okunan *nahiv* eserleri şunlardır:

e.1. Ünlü nahiv âlimi olan Sibeveyh'in *el-Kitâb*'i.

e.2. Ebû Ali el-Fârisî'nin *Kitâbu'l-Îzâh fî'n-Nahv*'ı.

e.3. Abdulkadir el-Curcânî'nin *Kitâbu'l-Cüme*'i.

e. 4. El-Harirî'nin *Milhatu'l-Arab*'ı.

Yine bu dönemde dil ve edebiyat ile ilgili kitapların da medreselerde rağbet gördüğünü ve okutulduğunu görmekteyiz. Örneğin Ebû Temmâm'ın *Divânu'l-Hamase*'sinin çok fazla ilgi gördüğü, birçok kimse tarafından ezberlendiği bilinmektedir. Hatta Sultan Salâhaddîn'in ismi de onu ezberleyenler arasında geçmektedir. Yine dünya çapında bir üne kavuşmuş olan Harirî'nin *Makâmât*'ı da

çokça okunan edebî eserler arasında yerini almıştı. Ayrıca Ebû Tayyib el-Müte-nebbî'nin *Divân*, *Kitâbu'l-Eğânî* ve *Hutabu İbn Nubâte* adlı eserleri de bu dönem medreselerinde takip edilen edebî eserler arasındaki yerlerini almışlardı.

f. Tasavvuf. Eyyûbî ileri gelen devlet adamlarının ilim ehline ve *tasavvuf*-babına değer vermeleri ve hürmet göstermeleri sonucu bu dönemde birçok mu-tasavvıfın Eyyûbîleri kast ederek onların hâkim oldukları coğrafyalara akın ettik-lerini görmekteyiz. Bu dönemde diğer ilimler kadar olmasa da *tasavvuf* ile ilgili eserlerin de medreselerde okutulduğu bilinmektedir. Bu dönemde *tasavvuf* ile ilgili şu eserler okutulmaktaydı.

f.1. Hâris el-Muhâsibî'nin *er-Riâye li Hukûkillah*ı.

f.2. Ebû Nasr Serrâc'ın *el-Lum'a*sı.

f.3. Ebû Tâlib Mekkî'nin *Kûtu'l-Kulûb*u.

f.4. Abdülkerîm Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'si.

Yine İmâm Gazâlî'nin *İhyâu Ulûmüddîn*'i de bu dönemde nefsin tezkiyesi amacıyla okutulan eserler arasındaydı.⁹

Eğitim-öğretime büyük önem veren Eyyûbîler, medreseleri ülkenin en ücra köşelerine kadar götürdüler. Bu medreselerde devletin ihtiyaç duyduğu bürokrat ve memurlar yetişiyordu. O dönemde medreselerde genel olarak dinî ilimler okutulmaktaydı. Ancak büyük medreselerde dinî/naklî ilimlerin yanında fennî/aklî ilimler de okutulmaktaydı. O dönem medrese tahsil süresiyle ilgili genel bir kural yoktu. Tahsil süresi tamamen öğrencinin ilgisine ve azmine göre şekillenmekteydi.

Eyyûbîler döneminde en önemli kurumların başında gelen medreseler, sonraki dönemlerde de uzun yıllar bu ağırlığını muhafaza etmiştir. Ancak zamanla içten içe bir bozulmaya ve zamanın ihtiyaçlarına cevap vermemeye başlamıştır. Özellikle Osmanlıların son dönemlerinde Batı tarzı eğitim kurumlarına karşı gerilemiş ve bir müddet sonra da yerini tamamen o tür okullara terk etmiştir. Nihâyet 1924 yılındaki Tevhid-i Tedrisât Kanunuyla da resmî olarak tarih sahnesinden silinmiştir.

⁹ Eyyûbî medreselerinde okutulan eserler ve o dönemin önde gelen ilim adamlarıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Dündar, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim*, 200-292; Bedrettin Basuğuy, *Salâhaddîn-i Eyyûbî Devrinde İlmî Fa'âliyetler*, Hivda Yay., İstanbul, 2009, s. 51-70.

B. GÜNÜMÜZ DOĞU-GÜNEYDOĞU ANADOLU MEDRESELERİNDE TAKİP EDİLEN DERS MATERYALİ

Bir İslâm eğitim kurumu olarak medreseler, zamanın ihtiyaçlarına göre kendilerini yenilemediler. Devlet de bilinçli bir şekilde bu kuruma karşı ilgisiz ve ihmâl-kâr davrandı. Bu yüzden yeni açılan modern-laik eğitim kurumlarına karşı fazla direnemediler. Ancak bütün bunlara rağmen medreseler bir eğitim kurumu olarak fonksiyonunu XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürdürebildi. Osmanlı devletinin bakiyesi üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yaptığı inkılaplardan biri, 1924 yılında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla medreselerin kapatılması oldu. Ancak medreseler resmî olarak yasaklansa da onların gayr-i resmî uzantıları halen varlığını devam ettirmektedir. Ne var ki devletin kontrolünün medreselerin üzerinden kalkması, zamanla ehliyet ve liyakatten yoksun bazı hocaların bu tür yerlerde ders vermelerini netice verdi. Bunun sonucunda gayr-i resmî de olsa varlığını koruyan medreselerdeki öğretim gelişigüzel, sistemsiz ve düzensiz bir şekilde sürdü. Bu da bu yerlere devam eden öğrencilerin uzun yıllar bilinçsizce mesai harcamalarına sebep oldu.¹⁰

Doğu ve Güneydoğu Anadolu medreselerinde bugün okutulmakta olan ders kitapları uzun bir dönemden beridir değişmeden bölgenin medreselerinde okutulmaktadır. Aslında İslâmî ilimlere ulaşmanın aracı olan ve Ulûm-i Âliye diye tesmiye edilen alet ilimleri bugünkü medreselerde revaçtadır ve maalesef adeta amaç-maksûd ilimler haline dönüşmüştür. Ulûm-i 'Âliye denilen maksûd ilimlerin yerini almıştır. Öyle ki medreselerde Temel İslâmî İlimler için *Hâricî (dışsal) İlim* tabiri yerleşmiş durumdadır. Bu dönemde medreselerde genelde okutulan ders kitapları şunlardır:

1. **Mevlid:** Bölge, Kürtlerin ekseriyeti teşkil eden bir nüfusa sahip olmasından dolayı Kürtçe olarak yazılmış olan Melâ Hüseyinê Bateyî'nin Mevlidi tercih edilmektedir. Bugün otuza yakın Kürtçe mevlid yazılmış olmasına rağmen halen söz konusu mevlid hem halk hem de medreseliler arasındaki önemini ve ağırlığını muhafaza etmektedir.

2. **Nûbihâr:** Tam adı Nûbihârê Piçûkân olan bu eser, 1683 tarihinde Ahmed-i Hânî tarafından kaleme alınan Kürtçe-Arapça manzum bir sözlüktür. Medreseye başlayan öğrenci Mevlid'den hemen sonra bu kitabı okumaktadır.

¹⁰ Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yay., İstanbul, 1997, s. 17-18.

3. **Çayetu'l-İhtisâr:** Şâfiî fıkhnına dair Kâdî Ebû Şucâ'nın kaleme almış olduğu muhtasar bir ilmihâl kitabıdır. Bu eserin ilk bölümü namazla alakalıdır. Bu kitabın okutulmasından maksat, henüz ilim kapısının eşiğinde olan öğrenciyi özellikle namaz ibâdetiyle ilgili sağlam bilgilerle donatmaktır.

4. **Emsile:** Arapça kelimelerin çekim klavuzu olarak hazırlanan bu kitabı her ne kadar Hz. Ali'nin yazdığı söylene de müellifi kesin olarak bilinmemektedir.¹¹

5. **Kitâbu Binâî'l-Efâl:** Asırlardır medreselerde okutulan bu eseri Molla Abdullah Dinehverî'ye nisbet edenler¹² olsa da çoğunluk, müellifinin kesin olarak bilinmediği görüşündedir.¹³ Öğrencilere temel sarf bilgisi veren bu kitap oldukça kısadır ve tıpkı Nûbihâr ve Emsile gibi talebeler tarafından ezberlenir.

6. **İzzî:** İzzeddîn b. İbrâhîm ez-Zencânî'nin te'lif ettiği ve sarf ilminin temel konularını özlü bir şekilde ele alan bu eser asırlardır medreselerde okunmakta ve ezberlenmektedir.

Sarf ile ilgili bu üç eser Mecmûatu's-Sarf (Sarf Mecmû'âsı) içinde birlikte yer almaktadır. Aslında bu mecmû'â'nın içinde Maksûd ve Merâh adında iki sarf eseri daha bulunmaktadır. Ancak bu son iki eser, bazı medreselerde öğrencilere okutulsa da bölge medreselerinin çoğunda okutulmamaktadır.

7. **Avâmil:** Bölge medreselerinde daha çok Abdulkâhir Curcânî'nin telif ettiği ve Âvâmil-i Curcânî olarak da şöhret bulmuş olan Avâmil tercih edilmektedir. Nahiv ilminin özeti mahiyetinde olan bu kitap yüz âmil ve örneklerinden oluşmuştur. Avâmil, Arapçada kelimelerin sonuna etki eden *âmil*/kelimesinin çoğuludur.

8. **Zurûf:** Molla Yûnus el-İrkâtî'nin Kürtçe olarak te'lif etmiş olduğu bu eser çok kısa ve öz olup Arapçadaki zarfları işlemektedir.

¹¹ Nusrettin Bolelli, "XVIII.-XX. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Arapça Öğretimi", *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum)*, Bingöl, Cilt 1, s. 617. Bu kitabı Hasan Şevkî b. Osmân'a nisbet edenler de vardır. Bkz. Davut Işıltan, "Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53:2 (2012), s. 61.

¹² Nizamettin Yakışık, "Şark Medreseleri", *Uluslararası Zap Havzası Uleması Sempozyumu*, Hakkari, 2018, Cilt 2, s. 955.

¹³ Bkz. Bolelli, *ay.*; Yahya Suzan, "Medreselerde Arapça Öğretimi", *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum)*, Bingöl, Cilt 1, s. 602.

9. **Terkîb:** Bu eser de Molla Yûnus el-İrkitînî tarafından Kürtçe olarak te'lif edilmiştir. Bu eser, Avâmil-i Curcânî'nin *'besmelé* den *mietu âmil*'in kısmına kadar detaylı bir irâb tahlilini yapmaktadır.¹⁴ Bu iki Kürtçe eser de öğrenciler tarafından ezberlenmektedir.

10. **Sadullâh Sağır:** Sa'deddîn Taftazânî'ye nisbet edilen ve Avâmil'in şerhi olan bu kitap Avâmil'in manası kapalı olan kelimelerini açıklamış ve tamamının da irâb çözümlemesini yapmış değerli bir kitaptır.

11. **Şerhu'l-Muğnî:** Hocası Ahmed b. Hasan el-Çârpurdî'nin kısa nahiv ilmiyle ilgili Muğnî metnine Muhammed b. Abdurrahim'in şerh olarak te'lif ettiği ve Doğu-Güneydoğu medreselerindeki temel nahiv kitaplarından. Metin kısmı olan *Muğnî* öğrenciler tarafından ezberlenir.

12. **Şerhu Tasrîfî'l-İzzi:** Sadeddîn Taftazânî'nin henüz on altı yaşındayken temel sarf kitapları arasında yer alan İzzî'ye yazmış olduğu bir şerhtir. Medrese talebeleri arasında *Sa'dinî* olarak bilinen bu kitap, yukarıda isimleri mezkûr birkaç kısa nahiv kitabından sonra okunan sarf kitabıdır. Birçok şerh ve haşiyesi bulunan bu kitabın en meşhur haşiyesi *Tedricu'l-Edânî ilâ Kırâat-ı Sa'd 'ala Tasrîfî'z-Zencânî* olarak bilinen Abdulkhak el-Câvî'nin haşiyesidir.

13. **Hallu'l-Me'âkid:** Sivas-Zileli Şemseddîn Ahmed b. Muhammed tarafından, Cemâlüddîn Abdullah el-Ensârî'nin *Kavâ'idu'l-İ'râb*ına yazılmış şerhlerden biridir ve Şark medreselerinde okutulan, özellikle cümleler konusunda büyük bir boşluğu dolduran nahiv kitapları arasında yer almaktadır.

14. **Şerhu'l-Kıtır, Hedâiku'd-Dekâik veya Netâicu'l-Efkâr** adlı kitaplardan biri okutulur. Birçok medresede *Hallu'l-Me'âkid*den sonra *Netâic* veya *Hedâik*'ten biri tercih edilir. *Şerhu'l-Kıtır* da ibâresi biraz daha kolay ve sehl olduğu için talebeler onu ders kitabı olarak okumadan kendi aralarında müzâkere etmek yoluna giderler.

Sa'deddîn Sa'dullah el-Berdeî tarafından te'lif edilen *Hedâiku'd-Dekâik*, Zemahşerî'nin *el-Enmûze*'inin şerhidir. *Hedâik* kitabı medrese talebeleri arasında daha çok Sadullâh Gevra veya Sadullâh Kebîr olarak bilinir. *Netâicu'l-Efkâr* da Mustafa b. Hamza Adalı tarafından kaleme alınmış ve Muhammed b. Pîr Ali tarafından yazılmış olan *İzhâru'l-Esrâr*'ın şerhidir.

15. **El-Behcetü'l-Mardîyye:** İbn Mâlik el-Endelûsî'nin manzum olarak te'lif ettiği *el-Elfiyye*'nin şerhi olarak kaleme alınan bu eseri Celâlüddîn Süyûtî te'lif

¹⁴ Bu iki eser ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Selman Yeşil, "Medreselerde Arap Diline Dair Okutulan Kürtçe Kitaplar", *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum)*, Bingöl, Cilt 1, s. 457-460.

etmiştir. Bu sebeple de bu kitap medrese talebeleri arasında Süyûtî olarak meşhur olmuştur.

16. El-Fevâidu'd-Diyâiyye: İbn Hâcib tarafından te'lif edilmiş olan *el-Kâfiye*'nin şerhidir. el-Câmî ünvanıyla tanınan Abdurrahman b. Ahmed tarafından yazılan bu kitap medreseliler arasında Molla Câmî diye meşhurdur. Şark medreselerinde nahiv ile ilgili en son okunan bu kitaptan sonra diğer yardımcı ilimlerle ilgili eserlere geçilmektedir.

17. Muğni't-Tullâb: Mîr İsâğûcî Esîrüddîn el-Ebherî tarafından te'lif edilen ve mantığın tüm konularını kapsayan *İsâgûcî* adlı kısa mantık metin kitabının şerhidir. Bu kitaba çok sayıda şerh ve haşiye yazılmış, onlar içinde en meşhur olanlarından biri de *Muğni't-Tullâb*'tır. Şark medreselerinde okutulan ilk mantık kitabı olan bu eser, Manisa'lı Mahmud b. Hasan er-Rûmî tarafından te'lif edilmiştir.

18. el-Fenârî: Mevlânâ Şemseddîn Molla Fenârî tarafından yine *İsâgûcî*'ye şerh olarak yazılmış ve medresede okutulan mantık kitapları arasında yer almıştır.

19. Hâşiyetu Kûl Ahmed: Toplumda Kul Ahmed olarak tanınan Ahmed b. Muhammed el-Ömerî tarafından *İsâgûcî*'ye hâşiye olarak yazılmış, *İsâgûcî*'de bulunup manası anlaşılmayan kelimeleri açıklayan bir kitaptır.

20. Şerhu'ş-Şemsiyye: Sa'deddîn Taftazânî'nin kaleme aldığı bu eser, Necmeddîn Ömer el-Kazvinî'nin *eş-Şemsiyye* adlı mantık kitabının şerhidir.

21. Risâletün fi'l-Vazî: Seyyid Şerif el-Curcânî'nin yazdığı bu eser vazî' ilmiyle alakalı olup Şark medreselerinde çokça okunmaktadır. Kelimelerin kuruluşuyla ilgili hususları konu edinmektedir.

22. Er-Risâletu'l-Velediyye: Münâzara ilmini konu edinen bu eser, Saçaklızâde olarak meşhur olmuş Muhammed b. Ebû Bekir el-Maraşî tarafından te'lif edilmiş kısa bir kitaptır.

23. 'İsâmu'l-İsti'âre: 'İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed tarafından mecaz ilmiyle ilgili te'lif edilmiş olan bu eser, medreselerde okutulan sıra kitapları arasında yer almaktadır.

24. Muhtasaru'l-Me'ânî: Kâdî Celâlüddîn el-Kazvinî'nin; Me'ânî, Beyân ve Bedî' ilimleriyle ilgili te'lif etmiş olduğu *Telhîsu'l-Miftâh fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'* kitabına Sa'deddîn Taftazânî'nin yazmış olduğu şerhtir.

25. Şerhu'l-Akâid: Ömer en-Nesefî'nin itikad konularını ele alan *Akâidu'r-Nesefî* sine Sa'deddîn Taftazânî'nin yapmış olduğu şerhtir.

26. Cem'u'l-Cevâmî: Fıkıh usûlüyle alakalı olan bu kitap Tâcüddîn Abdulvehhâb es-Sübkî tarafından te'lif edilmiştir. Medrese öğrencileri bu kitaptan

umumiyetle teberrüken birkaç ders aldıktan sonra icâzet almaya hak kazanırlar ve böylece medresedeki sıra ders kitaplarını bitirmiş olurlar.

Medrese öğrencisi eğitim süreci içinde *Hâricî* olarak nitelendirdiği temel İslâm ilimlerinden, yani Ulûm-i ‘Âliye’den de birkaçını tedris etmeye çalışır. Şark medreselerinde okuyan öğrencilerin büyük kısmı Şâfiî mezhebine mensup olmalarından dolayı Şâfiî fıkıh kitaplarını okumaya gayret ederler. Bu tür kitaplar içinde en çok tercih edilenleri *Muğni’l-Muhtâc*, *İ’ânetu’t-Tâlibîn*, *Bâcûrî ve Tenvîru’l-Kulûb* tur. Hanefî mezhebine mensup öğrencilerin ise en çok tercih ettikleri fıkıh kitabı *el-Hidâye*’dir. Medrese öğrencileri hadisten, *Riyâzu’s-Sâlihîn*; tefsirden *Safvetu’t-Tefâsîr*, *Kâdî Beydâvî ve Celâleyn*’i; siyerden Muhammed Rızâ’nın Muhammed Rasûlullah’ı; halifeler tarihinden, İmâm Süyûtî’nin, *Tarihü’l-Hulefâ*’sını tercih ederler. Ancak bu kitapların da az bir kısmı okunup bırakılır, çok az öğrenci bu kitapları sonuna kadar okumaya çalışır. Dolayısıyla sıra kitap ve ilimlerine çok fazla önem veren öğrencilerin maalesef *Ulûm-i ‘Âliye*’ye o kadar da önem vermedikleri bir vakiadır. Bu sebeple bugünkü medreselerden mezun olanlar, öğrendiklerini hayata geçirebilecek bilgi birikiminden yoksun olduğu gibi; iş hayatına atıldıklarında da bu bilgileri için uygulama alanı bulamamaktadırlar.

Bugünkü medreselerin bir sorunu da uzun yıllar medresede Arapça okuyan bir öğrenci bunun pratiğini yapmadığı için Arapça konuşamamasıdır. Yine bu öğrenci uzun yıllarını medrese tahsiline verdiği için başka bir meslek de öğrenmemiş, ya fahrî imamlık yaparak halkın verdikleri zekâtlarla veya oturduğu bölgenin ucuz iş kolunu teşkil ederek çok cüz’î ücretlerle geçimini sağlamaktadır. İslâmî ilimleri medresede iken tam öğrenemediği için imamlıkta tam yeterli olmadığı gibi medresede öğrendiği gramer ve yardımcı ilimlerin tatbik sahası olmadığı için onları da unutmaktadır. Bu sebeple bugüne kadar mütedeyyin halkın destek ve yardımlarıyla ayakta kalabilen medreselere devletin sahip çıkması ve buraları resmî bir hüviyete kavuşturması şeklinde bazı tedbirlerin alınması kanaatimizce olumlu netice verecektir.

SONUÇ

Arapça “د-ر-س” kökünden müştak olan medrese kelimesi, öğretimin yapıldığı yer demektir. Medresenin İslâm’da ilk defa Hz. Peygamber’in Medine’de inşa edilen Mescid-i Nebvî’nin ‘Suffa’ denilen bölümünü bu işe ayırmasıyla kurumsal bir kimlik kazandığını söyleyebiliriz. Büyük bir ihtimalle zamanla burada yığılma ve izdiham meydana gelmiş olmalı ki Hz. Peygamber tarafından Medine’nin

farklı mahallelerine küttâb denilen mahalle mektepleri açılmıştır. Yine ilk dönemler için eğitim-öğretim kurumu olarak cami ve mescidlerin olduğunu da görmekteyiz. Öyle ki küttâb'tan mezun olan bir öğrenci cami derslerine devam etmeye hak kazanıyordu. Fakat sonraki asırlarda cami ve mescidlerin eğitim konusundaki misyonunu medreseler üstlendi.

Medreselerin kuruluşundan sonra devlet adamları medreselerin yapımı konusunda adeta birbirleriyle yarışmaya başladılar. Bu konuda en çok gayret gösterenler arasında Salâhaddîn Eyyûbî'yi görmekteyiz. Ondan sonra gelen Eyyûbî melikleri de onu takip etmiş ve ülkenin birçok yerinde medreseler açmışlardır. Bu dönemde yükseköğretim kurumu olarak faaliyet göstermekte olan medreselerde üst seviye kitaplar okutulmaktaydı. Aslında bu medreselerde uygulanan eğitim-öğretim müfredatı başta Nizâmîye medreseleri başta olmak üzere önceki dönem medreselerinde uygulanan eğitim-öğretim müfredatından mülhemdir. Ancak medreseler zamanla kendilerini yenilemeyerek içten içe bir bozulmaya düşer oldular ve zamanın ihtiyaçlarına cevap vermemeye başladılar. Nihâyet 1924 yılındaki Tevhid-i Tedrisât Kanunuyla da resmî olarak tarih sahnesinden silindiler.

Bugün Doğu-Güneydoğu'da gayri resmî olarak faaliyet sürdüren medreseler, toplumda gördüğü geniş destekle varlığını muhafaza etmektedir. Ancak uygulanan müfredat öğrencilerin kendilerini çağın şartlarına göre ayarlamamalarını ve toplumun ihtiyaçlarına cevap verememelerini netice vermektedir. Bu sebeple medreselere işlerlik kazandırabilmek için devlete bağlı resmî bir kurum olmaları ve buralardan mezun olan öğrencilerin aldıkları icâzetnâmenin resmî bir karşılığının olması gerekir. Yine günümüz medreselerinde müfredat değişikliğine gidilerek sıra kitaplarının sayısı azaltılmalı, daha çok Temel İslâm İlimleri ile ilgili derslere ağırlık verilmelidir. Ayrıca buralardan mezun olacak bir öğrencinin Arapça olarak kendisini ifade edebilecek şekilde pratik Arapça da ona öğretilmelidir.

KAYNAKÇA

F

- Basuğuy, Bedrettin, *Salâhaddîn-i Eyyûbî Devrinde İlmî Fa'âliyetler*, Hivda Yay., İstanbul, 2009.
- Bolelli, Nusrettin, “XVIII.-XX. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Arapça Öğretimi”, *Medrese ve İlahiyat Kavşagında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum)*, Bingöl.
- Dündar, Mahmut, *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, Çıra Akademi Yay., İstanbul, 2017.
- Gözütok, Şakir, *İslam’ın Altın Çağında İlim*, Nesil Yay., İstanbul, 2012.
- Hitti, Philipp, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, İFAV Yay., İstanbul, 2011.
- İşıltan, Davut, “Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53:2 (2012).
- İbn Adîm, Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed, *Buğyetu’t-Taleb fî Târîhi Haleb*, I-XII, Thk. Süheyl Zekkâr, Dârü’l-Fıkr, Beyrut, ty.
- İbn Hallikân, Şemseddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü’l-A’yân ve Enbâu Ebnâi’z-Zaman*, I-VIII, Thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut, ty.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 8. Bsk., İFAV Yay., İstanbul, 2010.
- Landau, Jakob M., “Küttâb”, *DİA*, I-XLIV, TDV Yay., Ankara, 2003.
- Sarıkaya, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yay., İstanbul, 1997.
- Suzan, Yahya, “Medreselerde Arapça Öğretimi”, *Medrese ve İlahiyat Kavşagında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum)*, Bingöl.
- Yakışık, Nizamettin, “Şark Medreseleri”, *Uluslararası Zap Havzası Uleması Sempozyumu*, Hakkari, 2018.
- Yeşil, Selman, “Medreselerde Arap Diline Dair Okutulan Kürtçe Kitaplar”, *Medrese ve İlahiyat Kavşagında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum)*, Bingöl.